

УДК 94 (477.7) 622.3 : 552.5 «18/19»  
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).557](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).557)

## СОЛЯНІ ПРОМИСЛИ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

**Віктор Дробний**

Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)  
e-mail: [drobnuij@ukr.net](mailto:drobnuij@ukr.net)  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3322-3564>

*На основі статистичних матеріалів висвітлено процес виникнення та розвитку соляних промислів на лиманах Одеського повіту, показано специфіку змін, які проходили на них у контексті зміни законодавства Російської імперії у питаннях соляної промисловості на її теренах. Проаналізовано праці вчених з окресленої тематики та зроблено спробу висвітлити нові факти історії лиманів Одеського повіту через аналіз історичного розвитку соляних промислів, що існували на них. Окреслено специфічні особливості розвитку кожного з досліджуваних промислів. Досліджено специфіку соціально-економічного впливу промислів на розвиток поселень сусідніх до них.*

**Ключові слова:** соляні промисли, Одеський повіт, сіль, Куяльницько-Хаджибейський соляний промисел

Дослідження розвитку поселень південної України неможливе без детального аналізу економічних процесів розвитку поселень, формування у них промислових центрів різних типів. Практична реалізація цього вимагає детального вивчення досвіду процесу утворення та розвитку фабрично-заводських закладів у них, у тому числі і характерних лише для південної України соляних промислів розташованих на лиманах Чорного моря.

У Російській імперії питання розвитку та діяльності соляних промислів на лиманах біля Одеси ставало об'єктом наукових і професійних розвідок низки дослідників: І. Шмаков<sup>1</sup>, П. Шостак<sup>2</sup>, А. Скальковський<sup>3</sup>, роботи яких, створені у середині XIX ст., зосереджуються на описах розвитку промислу на Куяльницькому лимані. У другій половині XIX – на поч. XX ст. дослідження соленосних лиманів Одеського повіту стало об'єктом наукових та аналітичних праць Л. Першке<sup>4</sup>, В. Богачева<sup>5</sup>, І. Бліоха<sup>6</sup>, Л. Долинського<sup>7</sup>, К. Кавеліна<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Труды Одесского Статистического Комитета. Одесса: В Типографии П. Францова, 1867. Выпуск второй. [4], 296 с.

<sup>2</sup> Труды Одесского Статистического Комитета. Одесса: В Типографии П. Францова, 1865. Выпуск первый. [4], 316 с., 4 л. план., табл.

<sup>3</sup> Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края: [в 2 ч.]. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1850-1853. Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского Края. 1853. [2], 552, III, [1] с.

<sup>4</sup> Першке Л. Соляные озер северного побережья Черного моря и основания для рациональной их разработки // Горный журнал. 1880. № 3, Март. С. 293-333.

<sup>5</sup> Богачев В. Тузловский и Куяльницкий соляные промыслы // Горный журнал. 1883. № 3, Март. С. 387-399.

<sup>6</sup> Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. Т. IV. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. 344 с.

<sup>7</sup> Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности: особое приложение к смете Горного департамента на 1916 г. Петроград: [Типография И. Флейтмана], 1915. XII, 354 с.,

Серед науковців радянської доби, один з перших описував існуючі соляні промисли Є. Бурксер<sup>9</sup>. Проте його праця зосереджена на гідрохімічному аналізі води та корисних властивостях грязей лиманів північно-західного Причорномор'я, а опис власне соляних промислів у його праці побіжний. Ця тенденція характерна для більшості радянських авторів, серед яких Ф. Кунцевич<sup>10</sup> і Ф. Ковальський<sup>11</sup> роботи яких, у тому числі, аналізували і видобуток солі. У дослідженнях окреслених авторів переважала тенденція до висвітлення розвитку соляних промислів внутрішніх і північних губерній Російської імперії та Кримських соляних промислів.

Серед сучасних українських дослідників питаннями розвитку соляних промислів на півдні України займалися: В.В. Бойко<sup>12</sup>, О.А. Забудкова<sup>13</sup>, Т. Гончарук<sup>14</sup>. В. Бойко та О. Забудкова зосереджували свою увагу на економічних аспектах діяльності соляних промислів південно-східної України та Криму. Та якщо перший досліджує аспекти продажу солі через порти Чорного та Азовського морів, то друга концентрувалася на монополізаційних аспектах в економіці регіону, які, у тому числі, охопили і соляну промисловість. В її статті йде мова, зокрема, і про створення акціонерного товариства Куяльницько-Хаджибейських промислів. Т. Гончарук у своїх дослідженнях згадує промисли Одеських лиманів, як одну з точок господарсько-економічної діяльності чумацтва на Півдні України. Проте, жоден з окреслених авторів не подає конкретного аналізу економічної діяльності на лиманах Одеського повіту.

Метою даного дослідження є збір, систематизація й аналіз наявної інформації про розвиток соляних промислів на лиманах у межах Одеського повіту Херсонської губернії протягом XIX – початку XX ст.

У XIX ст. уряд Російської імперії приділяє велику увагу видобутку, виварці та збору солі, розробляючи родовища у різних частинах імперії, в контексті цієї політики та з ініціативи місцевого капіталу в межах повіту формується низка соляних промислів на Дністровському, Суходальницькому, Куяльницькому, Аджиліцькому, Карабашському та Тузлівському лиманах.

Збір самосадної солі на лиманах Північного Причорномор'я має давню історію, активно їх розробляли і козацькі загони, й османська адміністрація. У липні 1774 р. запорізький Кіш звертається до новопризначеного коменданта Хаджибейської фортеці, поручика Веденяпіна, з проханням: набрати безоплатно 100 возів солі на військове споживання з лиманів між Дністром і Тилігулом, і близько Хаджибея

---

[23] л. ил.: диагр., карты, табл.

<sup>8</sup> Кавелин К.Д. Куяльницко-Хаджибейский соляной промысел // Юридический вестник: издание Московского юридического общества. 1873. № 10-11. Современный отдел. С. 1-17.

<sup>9</sup> Бурксер Є. Солоні озера та лимани України (гідрохімічний нарис). Київ, 1928.

<sup>10</sup> Кунцевич Ф.П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу // Питання історії народів СРСР. 1971. № 11. С. 119-124.

<sup>11</sup> Ковальський Ф.И. Соль жизни. Москва, 1983. 46 с.

<sup>12</sup> Бойко В. Соляні промисли на Півдні та Південному Сході України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць. 2010. Вип. 6. С. 72-80.

<sup>13</sup> Забудкова О.А. Проблема монополізації соляної промисловості південно-східної України та Криму наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 3-4. С. 53-61.

<sup>14</sup> Гончарук Т. Чумацький промисел і Одеса (за матеріалами газети «Одесский вестник» кінця 1850-х – середини 1860-х рр.) // Чорноморська минувшина. 2013. № 8. С. 41-59.

через те, що у цей час ні з Кінбурна, ні з Кримських озер вже чотири роки не могли збирати сіль через війну та мають потребу в ній.

Полковник Карпо Гуртовий і писар Семен Юр'єв, що опікувалися збором солі, доповідали кошу 3 серпня того ж року про відправлення 6 602 пудів солі на 130 возах до війська, та про кількість солі, що залишилася на промислах, у буграх, в кількості достатній для завантаження ще 15 возів. Також ними зазначалося, що самосадної солі не лишилося, і того року її садки вже не буде. Кіш наказав решту солі забрати, а команді повертатися до табору.

Проте, комендант Хаджибейської фортеці зауважив, що дозвіл давався на вивіз лише 100 возів, а козаки вивезли 130, і наказав: сіль, що лишилася в буграх відібрати і відвезти жл Хаджибею.

Таким чином, можемо бачити, що один з перших зборів самосадної солі під контролем Російської імперії дав можливість зібрати близько 8 тис. пудів солі, або 145 возів, з яких, 15 було забрано безпосередньо імперською адміністрацією<sup>15</sup>.

Законодавчі акти та статистичні видання Російської імперії проаналізовані нами, дозволяють окреслити, перші спроби видобутку солі в межах повіту 20-х рр. XIX ст. В окреслений період, завдяки сприятливим погоднім умовам на Куяльницькому лимані, тричі, у 1824, 1826 і 1827 рр., ламали самосадну сіль.

Влітку 1827 р. сіль було дозволено добувати всім бажаним і продавати з внесенням до скарбниці акцизу, у розмірі 60 коп. з пуда авансом. Жителями навколишніх поселень і місцевими землевласниками було добуто більше мільйона пудів самосадної солі. З цієї кількості, у тому ж році, було продано 233 691 пуд, решту складовано на берегах лиману.

Нагляд за складеною сіллю, розпорядженням Управляючого Новоросійськими губерніями, було покладено на Земську поліцію з прикомандируванням до неї 10 козаків. Проте, ненадійність і малий штат охорони, наданий земською поліцією, призвели до того, що нагляд за непроданою сіллю було покладено на Митну охорону, створену при відомстві Одеського портового начальника.

Через фактичну неможливість виділення ним необхідної кількості чиновників, було вирішено створити «Соляне Управління при Лимані Чорного моря», яке і здійснювало нагляд за залишками солі та її продаж.

У проаналізованих нами урядових актах було прописано процедуру продажу солі з бугрів, що лишилися на берегах лиману та збору акцизу. Зокрема, при бажанні купити сіль, особа зверталася до Пристава Управління, котрий з помічником і вахтерами, приймаючи від покупця акцизну суму за необхідну кількість солі, відпускав придбану вагу спеціальними мірними відрами, надаючи при цьому покупцю відповідні ярлики на куплену сіль.

Митна охорона, перевіряючи ярлики та орієнтовну кількість купленої солі, що вивозиться, на око залишала ярлики у себе та помічаючи їх штампом «поверено» надавала їх своєму керівництву, котре передавало їх до Херсонської Казенної палати щомісячно. На останню Кабінетом міністрів покладалося зобов'язання звіряти відомості Пристава Соляного управління з наявними ярликами, та по закінченню соляних операцій прошивати книги Соляного Управління при Лимані

<sup>15</sup> Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края... Ч. 2. С. 468-472.

Чорного моря<sup>16</sup>. До його складу входили: пристав, його помічник, писар і два вахтери, на їх утримання направлено було 4 700 руб.<sup>17</sup>

Невідомо чи поширювався нагляд на інші лимани, та факти садки в них солі фіксувалися у проаналізованих нами матеріалах першої половини XIX ст. Садка солі зафіксована на лиманах Одеського повіту між Дністром і Південним Бугом серед яких гірка, непридатна для споживання, сіль випадала у лимані Солонець і Вовчому, Аджигольському, Березанському, Тузлівському, Карабашському, Сичавському, та Великому Аджиликському лиманах. На берегах Куяльницького та Хаджибейського лиманів, на відміну від перерахованих, осідала сіль придатна до вживання<sup>18</sup>.

У серпні 1829 р. було повторно призначено розмір акцизів для солі, добутої на лиманах Чорного моря приватними особами. Його розмір склав 60 коп. з пуда. Підставою до цього стало звернення поміщиці Дембровської, подане у квітні 1829 р. до Херсонської казенної палати з повідомленням про намір видобутку солі на власних землях, до яких безпосередньо належала частина лиману<sup>19</sup>. У своєму зверненні вона опиралася на пункти чотири та п'ять Найвище затвердженої офіційної думки Державної Ради «Про права Кримських поміщиків на добування солі в землях, що їм належать» від 22 грудня 1828 р.<sup>20</sup>

Власне, про промисловий масштаб добування в окреслений період не йдеться, фактично – це був збір солі за допомогою ламання руками, що осідала природнім шляхом. Проте, точний розмір видобутку відомий лише для 20-х рр. XIX ст., так у 1824 р. на Куяльницькому лимані було зібрано самосадної солі 94 000 тис. пуд. у 1826 і 1827 по 65 834 і 1 129 089 тис. пуд. відповідно<sup>21</sup>.

Наступний виток розвитку соляного видобутку в Одеському повіті відбувається у середині XIX ст. Поразка Російської імперії у Кримській війні та передача під юрисдикцію Молдавського князівства, за умовами Паризького мирного договору, південної частини Бессарабії означали втрату значних соляних промислів, на яких зосереджувався довоєнний видобуток солі в Північно-Західному Причорномор'ї у розмірі 22 млн. пудів на рік<sup>22</sup>.

Через це уряд імперії анонсував комплексне дослідження лиманів Північного Причорномор'я між річками Дністер і Південний Буг на предмет доцільності початку соледобування. Особливу увагу, при цьому, звертали на Хаджибейський і Куяльницький лимани, як одних з найперспективніших, через часті осідання солі<sup>23</sup>. Всього такі осідання відбувалися тричі в 1820-х рр. та тричі у 1830-х рр., а саме у 1830, 1831 і 1835 рр. У подальшому, сіль у різних об'ємах сідала в лимані у 1847, 1850 і 1853 рр.<sup>24</sup>

Дослідження лиманів розпочав у травні 1856 р. інженер гірничого відомства

<sup>16</sup> Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 2-е. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1830-1885. Т. 3: 1828 г. № 2008. 1830 г. С. 519-521.

<sup>17</sup> ПСЗРИ. Т. 3: 1828: Штати и табеля. 1830 г. С. 181.

<sup>18</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 2. С. 48-51.

<sup>19</sup> ПСЗРИ. Т. 4: 1829: № 3065. 1830 г. С. 578-580.

<sup>20</sup> ПСЗРИ. Т. 3: 1828 г.: № 2573. 1830 г. С. 1208-1209.

<sup>21</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 2. С. 61.

<sup>22</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 1. С. 224.

<sup>23</sup> Ibid. С. 217.

<sup>24</sup> Ibid. С. 224.

В.Рожков, ним же було розроблено проект перетворення південної частини лиману в самосадне озеро<sup>25</sup>. У травні 1858 р. було надано дозвіл статському раднику Миколі Олександровичу Новосельському проводити видобуток солі у Куяльницькому та Хаджибейському лиманах.

Відповідно до проаналізованого положення, М.О. Новосельському дозволялося проводити розробку солі протягом 25 років, за умови перетворення Куяльницького лиману в самосадне озеро за допомогою побудови дамби, або інших засобів, що будуть необхідні не пізніше 1862 р., і довів щорічний видобуток солі до півтора мільйонів пудів на рік мінімум<sup>26</sup>.

Для цього ним було залучено інженера В.Рожкова, за проектом якого, влітку 1859 р. збудовано греблю, що поділила лиман на дві частини: південну – запроектовану під самосадне озеро завдовжки близько 5 км, і північну – завдовжки близько 24 км. Також було загачено Гільдендорфську та Корсунцівську балки, з метою не пустити прісні води до лиману. Завдовжки гребля була близько трьох кілометрів, завширшки в основі 17 метрів. Запланована висота над рівнем лиманської води 2,5 метра, але через особливості донного ґрунту, збудована гребля постійно осідала, і на грудень 1860 р. її вивели тільки на 1 м над рівнем води<sup>27</sup>.

Перепопи у процесі будівництва греблі та бажання отримати обговорений об'єм солі, спонукали М.О. Новосельського навесні 1860 р. розпочати будівництво системи штучних басейнів для садки солі. З цією метою було влаштовано на Корсунцівській засусі 88 тис. кв. сажнів басейнів і на засусі Андрієвського 16 тис. кв. сажень. До кінця літа 1860 р. із зазначених площ басейнів зібрано було 664 198 пудів солі<sup>28</sup>.

Навесні 1861 р. гребінь греблі вперше було розмито і до 1864 р. обидві частини лиману були об'єднаними. Роботи її відновлення було проведено того ж року, але протрималася вона лише до 1871 р., коли її було знову розмито. Після руйнувань 1876 р. її вже більше не відновлювали<sup>29</sup>.

Під час розливу 1861 р., разом з греблею були затоплені та значно пошкоджені облаштовані засуhi. Тоді на промислах відмовилися від проекту перетворення лиману в самосадне озеро та перейшли до способу видобутку солі зі штучних басейнів. Після осушення Корсунцовських басейнів, пошкодження було виправлено, а на південь від них, на місці т.зв. Гнилого озера, котре не затоплювалося лиманською водою, були влаштовані Південні басейни загальною площею 10 тис. кв. сажнів<sup>30</sup>.

Видобуток, зберігання та продаж солі приписувалося проводити під наглядом і контролем Херсонської казенної палати та з оплатою до скарбниці з кожного пуда видобутої солі того акцизу, котрий буде назначений Урядом для солі, що добувають у лиманах Чорного моря<sup>31</sup>. Того ж року, з метою контролю над операціями з сіллю, відновило роботу Соляне Управління, яке було розпущене у 1830 р.<sup>32</sup>

<sup>25</sup> Бурксер Є. Вказ. пр. С. 120.

<sup>26</sup> ПСЗРИ. Т. 33: 1858. Отделение 1: № 33131. 1860 г. С. 586-587.

<sup>27</sup> Бурксер Є. Вказ. пр. С. 121.

<sup>28</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 1. С. 227.

<sup>29</sup> Бурксер Є. Вказ. пр. С. 121.

<sup>30</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 1. С. 227.

<sup>31</sup> ПСЗРИ. Т. 33: 1858. Отделение 1: № 33131. 1860 г. С. 586-587.

<sup>32</sup> ПСЗРИ. Т. 33: 1858. Отделение 2: № 33519. 1860. С. 153-154.

Окрім цього, зазначалося, що дозвіл на розробку солі наданий М.О.Новосельському з метою здешевлення цін на продукт у регіоні. Йому приписувалося продавати сіль не дорожче 14 коп. за пуд<sup>33</sup>. Одним з аспектів його діяльності стало зменшення акцизу, що збирався з солі видобутої в одеських лиманах. У середині 60-х р. XIX ст. було вирівняно розміри акцизів з солі Одеських лиманів і Кримських зовнішніх озер, що знаходяться у приватній власності. Його зафіксували у розмірі 21 коп. з пуда<sup>34</sup>. При акцизі в 30 коп. з пуда, що діяв до 1864 р., ціни на сіль на промислі коливалися між 36 і 38 коп. Фактична ціна за пуд куяльницької солі, без врахування акцизу, складала 6-8 коп., що, у свою чергу, складало значну конкуренцію серед місцевого населення у плані вибору продукту. Бесарабська та кримська сількоштували 40-42 і 41-43 коп. відповідно, при акцизі 24 і 30 коп. Без врахування акцизу сіль з цих регіонів коштувала 16-18 коп. і 11-13 коп. відповідно<sup>35</sup>.

Це, у свою чергу, робило сіль лиманів Чорного моря конкурентоспроможною на загальноімперському ринку та сприяло активізації видобутку та купівлі-продажу куяльницької солі чумаками для реалізації на ринках Київської та Подільської губернії. Найбільшу популярність, серед чумаків, мали Северинівські басейни<sup>36</sup>.

Останні організовані у 1863 р. біля містечка Северинівка при поштової дорозі, що сполучала Одесу та Балту із загальною площею 360 тис. кв. сажнів. Одночасно з ними, біля Єметовських хуторів, на відстані двох верст від попередніх, було облаштовано басейни площею в 40 тис. кв. сажнів. До 1863 р. з усіх цих басейнів було разом добуто 2 749 650 пудів солі<sup>37</sup>. У 1864 р. контроль над збором акцизу з промислу передано до відома Херсонського губернського питтєво-акцизного управління<sup>38</sup>.

Останньою умовою при передачі Куяльницько-Хаджибейського соляного промислу в розробку М.О.Новосельському було те, що після 25-річного терміну, а у випадку невиконання умов, через чотири роки, промисел разом з усіма зробленими на ньому покращеннями, конструкціями та будівлями, повертається до відання скарбниці без виплати відшкодування<sup>39</sup>. Проте вже в 1866 р., після восьми років активної експлуатації, промисел ним здано до державної скарбниці, за що він отримав 535 000 руб.<sup>40</sup> Всього за період з 1863 по 1869 рр. було видобуто 19 907 041 млн. пудів солі<sup>41</sup>.

У 1870 р. почалися перемовини між власниками частин лиману, з одного боку, та державою, з іншого, про передачу прав останньої на існуючий соляний промисел. Землевласники та зацікавлені особи, у складі: полковника Михайла Дембровського, дружини генерал-майора Лузанової, дійсного статського радника Новосельського, графині Леонії Ланскаронської, гірського відомства інженера Карла Шашера та Леону й Ігнатію Евфрусі запропонували на умовах акціонерного товариства, спільно з державою, розпочати видобуток солі на існуючому

<sup>33</sup> ПСЗРИ. Т. 33: 1858. Отделение 2: № 33519. 1860. С. 153-154.

<sup>34</sup> ПСЗРИ. Т. 35: 1860. Отделение 1: № 35753. 1862 г. С. 517-518.

<sup>35</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 1. С. 227.

<sup>36</sup> Гончарук Т. Вказ. пр. С. 41-59.

<sup>37</sup> Труды Одесского Статистического Комитета... Вып. 1. С. 228-229.

<sup>38</sup> ПСЗРИ. Т. 39: 1864. Отделение 1: № 41169. 1867 г. С. 819.

<sup>39</sup> ПСЗРИ. Т. 33: 1858. Отделение 1: № 33131. 1860 г. С. 586-587.

<sup>40</sup> Блюх И.С. Указ. раб. С. 55-56.

<sup>41</sup> Першке Л. Указ. раб. С. 304.

промислі<sup>42</sup>. Остаточо Акціонерне товариство Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів було сформовано влітку 1872 р. та надовго зайняло лідируючі позиції з видобутку солі у межах Херсонської губернії, надаючи при цьому робочі місця поселенцям навколишніх сіл і жителям міста Одеси<sup>43</sup>. Активна експлуатація Куяльницького лиману для видобутку солі та її подальшого продажу призвели до здешевлення цін на продукт у регіоні в другій половині XIX ст.

Збільшення обсягів вживання населенням і використання у сільському господарстві солі стало передумовою до скасування акцизу з солі. Основною причиною до цього в указі названо бажання уряду допомогти населенню східних і південних губерній, на територіях яких на поч. 80-х рр. XIX ст. стався неврожай. Окрім, власне, скасування акцизу на добути в межах імперії сіль, було також зменшено розмір податкового збору з солі, що завозилася з-за кордону<sup>44</sup>. Також, відміна акцизу призвела до різкого зменшення цін. Так, якщо до 1890 р. вартість одного пуда солі зібраного на Куяльницькому лимані, у середньому становила 38-60 коп. за пуд, то після скасування опустилася до 12-14 коп. за пуд. Це, у свою чергу, збільшило купівельну спроможність населення та пожвавило торгівельні операції з сіллю на внутрішньоімперському ринку загалом і в Херсонській губернії зокрема<sup>45</sup>.

Активізація ринку солі стала ключовим фактором на шляху до початку розробки інших лиманів Одеського повіту. Одним з перших, після Куяльницького, став Тузлівський лиман. Починаючи з сер. 1860-х рр., тузлівська сіль почала складати промисловий інтерес. У 1866-1867 рр. було зібрано 17 000 і 9 500 пудів відповідно, проте уся вона була продана навколишнім економіям, де пішла на корм худобі. Враховуючи економічну вигідність від продажу навіть умовно технічної солі на початку 1870-х рр., на лимані було побудовано перші басейни для садки солі, проте через специфіки місцевого ґрунту ропа у них не затримувалася<sup>46</sup>. Організація постійного діючого промислу на Тузлівському соляному озері відноситься до 80-х рр. XIX ст. Восени 1881 р., коли розпочалася його діяльність, було зібрано 400 тис. пудів солі<sup>47</sup>.

Подальший розвиток промислу, котрий перебував у власності купця І гільдії І.М. Бродського, дозволив збільшити кількість зібраної солі до 900 тис. пудів під час першої садки та 400-500 тис. пудів під час другої. Вже на другому році експлуатації<sup>48</sup> забезпечувався організацією ручної праці під керівництвом компанії «Сарача і К<sup>о</sup>» на умовах, за якими власник надає кошти на організацію промислу, а прибуток отримує у вигляді третьої частини видобутої солі<sup>49</sup>.

Промислово-економічний розвиток поселень повіту сприяє до появи та

<sup>42</sup> ПСЗРИ. Т. 45: 1870. Отделение 2: № 49012. 1874 г. С. 593-596.

<sup>43</sup> ПСЗРИ. Т. 47: 1872. Отделение 1: № 51039. 1875 г. С. 998-999.

<sup>44</sup> ПСЗРИ. Т. 55: с 19 февраля 1880 года по 28 февраля 1881 года, отделение 1: № 61578. 1884 г. С. 709.

<sup>45</sup> Материалы для оценки земель Херсонской губернии / Сост. Стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Т. 1. Одесский уезд. Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. С. 242.

<sup>46</sup> Богачев В. Тузловский и Куяльницкий соляные промыслы... С. 388.

<sup>47</sup> Ibid. С. 393.

<sup>48</sup> Ibid. С. 390.

<sup>49</sup> Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. Издание Губернского Статистического Комитета. Херсон: Типография Губернского правления, 1896. С. 344.

діяльності у кінці XIX ст. 1 535 промислових установ. За межами заштатних міст розташовано 1 408 виробництв, або 91% від загального числа промислових об'єктів повіту. Їх дохідність у 1890 р. досягла 1 020 500 руб. серед яких, дохідність конкретно виробництв у сільських поселеннях повіту – 860 600 руб., або 80% загального доходу від промисловості повіту.

Проте більшість окреслених установ, за рівнем свого розвитку, були або дрібними кустарними виробництвами, або носили винятково ремісницький характер. Власне промисловий характер з постійними залученнями механізмів, найманої праці та закордонного досвіду мали цегельно-черепичний, рибний, борошномельний і соляний промисли<sup>50</sup>.

Завдяки активізації ринку солі землевласники повіту починають звертати свою увагу на лимани та засуhi на власній землі, де осідає сіль. У кінці XIX ст. в межах повіту починають діяти ще три промисли: Карабашський – на березі Чорного моря при селі Карабаш (нині с. Морське), Кароліно-Бугазький – при Дністровському лимані та Суходольницький, що розташований на Суходольницькому лимані біля Одеси.

З них Карабашський і Кароліно-Бугазький належали приватним особам. Суходольницький єдиний з п'яти промислів, який належав Міністерству державного майна<sup>51</sup>.

В усіх перерахованих промислах практикувався басейновий спосіб добування солі, а саме накачування солоної морської чи лиманної води у басейни, з якої вона потім випаровується та збирається сформований прошарок солі. На кожному з промислів, створених після 1880 р., у сезоні 1888 р. було видобуто 590 000 пудів солі, тоді як на одному Корсунському соляному промислі у той же період було видобуто 1 060 000 пудів, або майже у два рази більше загального об'єму видобутку інших чотирьох промислів.

Одним з важливих наслідків наявності та розвитку соляних промислів у повіті стало надання населенню значної кількості робочих місць. Робочих наймають у більшості своїй для виволочки та ламання солі, зазвичай строком лише на один місяць. Оплата праці на кожному з промислів різнорівнева і залежала в основному від типу робіт для яких наймалися робітники. Так «ламщики солі» отримували в середньому по промислах 70 коп. в день, «крючочники» – 50-60 коп., «тачочники» – 90 коп. – 1 руб., у залежності від інтенсивності виконуваних робіт. Найдорожче оцінювалася робота «кагатчиків», за гарну укладку солі у кагати працівник цієї кваліфікації міг отримати від 1 руб. 60 коп. до 2-3 рублів за один робочий день.

Проаналізоване нами статистичне джерело зазначає, що у звітному 1899 р. на соляних промислах протягом одного осіннього місяця було задіяно не менше 1 666 робітників. Це, у свою чергу, дозволило близько 1,2% від загального числа населення повіту забезпечити себе місячним заробітком<sup>52</sup>.

У 1880-ті рр. кількість робітників на промислах повіту коливалася у межах кількох тисяч осіб. У різні роки кількість робітників на промислах коливалася в залежності від об'єму видобутої солі та розміру конкретного промислу.

У 1882 р. кількість працівників на Тузлянському соляному промислі складала 500 осіб, що пов'язано, у першу чергу, з продовженням процесу облаштування

<sup>50</sup> Отчет Одесской уездной земской управы за 1890 год. Одесса, 1891. С. 57-58.

<sup>51</sup> Ibid. С. 57-58.

<sup>52</sup> Ibidem.

басейнів для осідання солі та каналу для заводу морської води. У наступні роки кількість працівників значно зменшилася, їх зосереджували на зборі солі<sup>53</sup>.

У сезон 1886 р. для ламання 900 тис. пудів солі було найнято лише 150 осіб. У сезоні 1887 р. для підтримання діяльності промислу та збору 1,15 млн. пудів солі орендарями М. Сарача та І. Гелеловичем було найнято вже 500 осіб<sup>54</sup>. На Одеському Куяльницько-Хаджибейському соляному промислі число робітників коливалося від 650 до 1000 осіб у сезон збору солі у 1882 р. до сталої кількості працівників у 500 осіб (сезони 1886 і 1887 рр.)<sup>55</sup>.

На основі аналізу статистичних джерел ми можемо проаналізувати порядок найму та організації зайнятості робітників залучених до збору солі на Куяльницькому лимані. Осіб, що прибували на промисел розбивалися на партії та наймалися одні конторою соляного промислів, інші підрядчиками, що брали на себе зобов'язання очистити самосадний басейн за 8-10 руб., орієнтуючись на його розмір.

Влітку робочий день розпочинався з п'ятої ранку та тривав до восьмої вечора з обов'язковими перервами о восьмій ранку (тривалістю півгодини для сніданку) та опівдні (тривалістю дві години для обіду та відпочинку). Восени ж роботи на промислі, зазвичай, тривали без окреслених перерв. Для бажаючих на промислі розташовувалися маркітанки та шинок. Перші пропонували готовий обід вартістю 8-10 коп., другі – обід і горілку. Також власники промислу організували для робочих казарми для проживання.

На Тузлянському соляному промислі у період збору могло працювати до 500 осіб. Вони наймалися конторою соляного промислів, всі робітники та робітниці у більшості своїй були селянами Тузлівської волості тому не мали необхідності у додатковому житлі.

Окрім окреслених, Куяльницько-Хаджибейського та Тузлянського соляних промислів, видобуток солі на яких досягав або перевищував 1 млн. пудів солі в сезон, у межах повіту існували три малі промисли засновані в останній чверті XIX ст. Кароліно-Бугазький, Суходальницький і Карабашський<sup>56</sup>.

Перший з них належав спадкоємцям Інгістовим і розташовувався при гирлі Дністровського лиману біля села Кароліно-Бугаз. Кількість робітників на окресленому малому промислі коливалася у діапазоні 70-100 осіб при максимальному видобутку 46 000 пудів у сезон 1887 р.

Другий, Суходальницький, розташовувався на межі Одеського градоначальства й Одеського повіту та належав Міністерству державного майна, яке, у свою чергу, здавало його в оренду статському раднику Е. Кукулі. Сам промисел, через невеликі розміри, обходився 100-150 робітниками, орієнтуючись, при їх наймі, на кількість ропи у лимані та тримаючи рівень видобутку в межах 25-55 тис. пудів у сезон.

Карабашський соляний промисел було організовано в останній чверті XIX ст. на соляній засусі, що перебувала у власності купця Ігільдії І.М. Бродського. Розробкою ж промислу займалася компанією «Сарача і К<sup>о</sup>» на умовах, за якими власник надавав кошти на організацію промислу, а прибуток отримував у вигляді

<sup>53</sup> Материали для оценки земель Херсонской губернии... С. 244.

<sup>54</sup> Долинский Л. Статистические сведения за 1886 и 1887 гг. По Юго-Западному горному округу // Горный журнал. 1888. № 12. С. 395.

<sup>55</sup> Материали для оценки земель Херсонской губернии... С. 242; Долинский Л. Указ. раб. С. 395.

<sup>56</sup> Ibid. С. 395.

третьої частини видобутої солі. При середньому розміру видобутку, в залежності від наповнюваності лиману водою, він складав від 20 до 60 тис. пудів. Орендатор промислу Давид Халайджоглу послуговувався при організації роботи видобутку солі найманими робітниками у кількості 40-60 осіб, у залежності від сезону<sup>57</sup>.

Окрім цього, у 80-ті рр. XIX ст. на території Одеського повіту, при селі Новодофіновці на Великому Аджалицькому лимані було організовано соляний промисел із сезонним видобутком у розмірі 50 000 пудів. У сезони 1886 і 1887 рр. орендарі промислу послугоувалися силами 100-120 осіб. Проте вже у 1890-ті рр. промисел припиняє свою діяльність.

В останньому десятилітті XIX ст. соледобування стикається з низкою викликів, одним з яких став проект по зрівнянню всіх тарифів на перевезення солі на усіх існуючих залізницях. Якщо для кримської солі, через дорожнечу її видобутку, у разі зрівняння тарифів були б закриті ринки майже всіх внутрішніх губерній Російської імперії, то Куяльницько-Хаджибейські соляні промисли опинилися б під загрозою повного закриття. Перші чутки про вирівнювання тарифів вплинули на вартість акцій одеських соляних промислів. При номінальній вартості 1000 руб. їх фактична вартість влітку 1892 р. опустилася до 300 руб. Запасний капітал Куяльницько-Хаджибейського соляного промислу внаслідок цього зменшився з 437 000 руб. до 34 500 руб., а акціонери не отримували дивіденди зі спільного володіння промислом протягом 1890-1892 рр.

Окрім збитків, що зазнавали власники промислів, у тяжкому становищі при зрівнянні тарифів опинилися б і працівники найняті на промисли. Враховуючи, що на промислах знаходять сезонну роботу більше трьох тисяч осіб прийшлих робітників і місцевих жителів, означена кількість робітників могла б або залишитися без роботи зовсім, або значно втратити у розмірі оплати праці.

Проте звіт про річний збір членів акціонерного товариства Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів проведений 25 лютого 1900 р. показує успішність діяльності товариства. У своїй доповіді загальним зборам правління повідомляло про те, що 1900 р. як у відношенні видобутку, так і у відношенні продажу солі, виявився найвдалішим за останні п'ять років.

У сезон 1899 р. було зібрано 2 777 031 пуди солі, з яких продано 2 732 821 пуди, кількість майже рекордна для промислу. При цьому і якість солі у підзвітний період була вища за попередні роки, також спостерігалось збільшення цін на сіль. У порівнянні із сезоном 1898 р., ціна виросла у середньому на одну копійку, а з цінами 1899 р. на 0,3 коп. за пуд крупної та 0,6 коп. за пуд молотої солі.

Такі сприятливі результати економічної діяльності промислу зробили можливим перенести на рахунок витрат попереднього року виплату колишньому директору промислу у розмірі 15 000 руб. 92 коп., списати 15 595 руб. 20 коп. у рахунок частини витрат зроблених членом правління Полонським, та відшкодувати частину збитків від продажу нижче собівартості велику дамбу за 26 045 руб. 53 коп.

Отриманий після цього чистий дохід у розмірі 21 196 р 79 коп. передбачалося розподілити шляхом видачі акціонерам товариства у вигляді дивідендів, цим самим продовживши практику попередніх років. У сезон 1900-1901 рр. було здійснено виплату у розмірі 47 руб. 50 коп. за акцію. Вартість акцій в окреслений

<sup>57</sup> Богачев В. Тузловский и Куяльницкий соляные промыслы... С. 390; Список населенных мест Херсонской губернии... С. 344.

рік досягла 600 руб., що, у свою чергу, показало зростання вартості акцій вдвічі у порівнянні з сезоном 1892 р.

Проаналізоване нами періодичне видання повідомляло, що родина голови правління Михайла Фомича Лузанова пожертвувала ділянку та матеріали на побудову на промислі школи для дітей постійних робітників, яку окрім них могли відвідувати і діти жителів навколишніх поселень. Зі свого боку, акціонери на зібранні 1899 р. постановили виділяти щорічно на утримання навчального закладу 500 руб. з прибутків товариства.

Одеське повітове земство, у свою чергу, погоджувалося на відкриття школи на промислі та на прийняття на свій рахунок деяких витрат з її утримання: забезпечення школи меблями, навчальними посібниками, найму вчительського персоналу. При цьому вимагаючи щорічного приходу додаткової суми на утримання училища до каси земства, котра, у свою чергу, витрачалася на ремонт будівлі, найм сторожа, опалення й освітлення навчального закладу.

В інтересах забезпечення існування школи правлінням було прийнято рішення замість щорічного асигнування 500 руб., забезпечити утримання навчального закладу шляхом перерахування у недоторканий капітал земства суми в розмірі 1000 руб. щорічно<sup>58</sup>.

Газета «Одесские новости» дає нам можливість прослідкувати не лише позитивні, а й негативні наслідки існування й активного використання лиманів Одеського повіту. Активне використання Сухого лиману та розташованого на ньому Суходальницького соляного промислу окрім економічних наслідків для навколишніх територій мало і негативний екологічний вплив. Оскільки лиман розташовувався на кордоні одеського градоначальства та Одеського повіту, його лівий берег територіально належав місту, а правий – до повітових земель. Через те що лиман маловодний, то при його максимальному обмілінні частина її флори та фауни гинула та піддавалася гниттю, поширюючи відповідний запах, що, у свою чергу, значно утруднювало життя жителів навколишніх поселень.

У кінці 1910-х рр. лиман залишався повноводним протягом більшості окреслених років. Проте, влітку 1906 р. управління місцевого соляного промислу планувалося спускання частини лиманської води для збільшення концентрації солі в осадових басейнах. Проте представники місцевої преси зазначали, що плани по спуску води влітку 1906 р. мали б лише негативні наслідки для навколишнього населення. Повідомляючи про це Одеську міську управу, гласний А.Т. Духновський просив членів міської управи винести рішення про прийняття всіх можливих дій щодо недопущення прориття каналу та спуску води з лиману до моря. Окрім цього міська управа постановила розпочати переписку з Одеською повітовою управою з метою об'єднання зусиль у недопущенні створення на соляному промислі спускного каналу. Для цього міська управа просила Одеське повітове земство відрядити повітового техника для спільних дій щодо огляд пересипу лиману та недопуску прориття пропускного каналу до моря<sup>59</sup>.

На початку другого десятиліття ХХ ст. Одеський соляний промисловий район економічно включав у себе соляні озера та лимани Бессарабської та Херсонської губернії з яких у 1914 р. було виволочено 1 773 000 пудів солі, що у порівнянні з 2 046 000 пудів у попередньому 1913 р., показало зменшення видобутку на 13,3%.

<sup>58</sup> Одесские новости. 1901. 18 февраля (№ 5216).

<sup>59</sup> Одесские новости. 1906. 21 апреля (№ 6909).

Загальний видобуток Одеського соляного району досягав близько 2,5 млн. пудів самосадної солі, що становило близько 2,1% від загальноімперського видобутку солі, але загалом видобуток солі у Херсонській губернії за передвоєнне десятиліття скоротився на 44,5%<sup>60</sup>.

Перший рік війни став несприятливим для соляних промислів Одеського повіту, окрім власне значного відтоку працівників, зокрема чоловічого населення призовного віку, відбулося значне зменшення рівня видобутку.

Найважче початок Першої світової зустрів Кароліно-Бугазький промисел на Дністровському лимані. Через економічну невідповідність з початком війни його було закрито, а басейни для садки солі зруйновано.

Аналіз статистичних матеріалів і законодавства Російської імперії дозволяє дослідити історію розвитку соляної промисловості в межах Одеського повіту. Існування та економічна діяльність соляних промислів впродовж XIX ст. не лише урізноманітнила промислово-економічний портрет Одеського повіту, а й активно впливала на економічну зайнятість місцевого населення.

Законодавча колізія, що виникла внаслідок помилки губернського межового інженера, дозволила власникам земель не лише володіти частинами лиманів на території повіту, а й займатися їх активною експлуатацією. Одними з перших цією можливістю скористалися поміщики Лузанови, що, у свою чергу, зумовило фактичний початок розвитку соляної промисловості в межах повіту у кінці 20-х рр. XIX ст. та стало передумовою до створення Куяльницько-Хаджибейського соляного промислу, а зі зміною законодавства у 70-х рр. XIX ст. дало можливість створити Акціонерне товариство «Одеських Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів».

Активна експлуатація берегів Куяльницького лиману спонукала землевласників повіту розпочати розробку та експлуатацію лиманів, на яких було виявлено осадову сіль у межах своїх земельних володінь. Таким чином, було розпочато активну експлуатацію солоної засуши біля села Тузли. Її розробка пов'язана з діяльністю київського цукрового магната, філантропа та мецената, купця І гільдії Ізраїля Марковича та його синів Лазаря та Лева Бродських. Економічна діяльність родини з розбудови соляного промислу дозволила не лише створити низку робочих місць на місці, а й забезпечити ними місцевих жителів Тузлянської волості. Окрім невеликої кількості постійних робочих місць, існування промислу дозволило значно покращити фінансове становище жителів навколишніх поселень завдяки можливості працювати на сезонному зборі солі.

Незважаючи на це, подальший розвиток промислів у контексті усієї соляної промисловості Російської імперії, частка солі зібраної на лиманах Одеського повіту значно падає.

Виявлення у Бахмуті великих покладів кам'яної солі та її активний видобуток, починаючи з кінця 1870-х рр., призвело до зменшення часток кримської та одеської солі у загальноімперському видобутку солі. На початку XX ст. у кожній тоні донецької солі було орієнтовно 555 кг, 297 – кримської, та всього 11 кг солі зібраної на лиманах Одеського повіту. Проте, навіть активне використання малих лиманів повіту для видобутку солі не могло повною мірою забезпечити внутрішній ринок імперії.

---

<sup>60</sup> Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности: особое приложение к смете Горного департамента на 1916 г. Петроград, 1915. С. 347-348.

І навіть після приєднання бессарабських соляних озер, головних конкурентів одеських соляних промислів, до внутрішньо-економічної системи імперії, остання змушена була експортувати сіль з-за кордону.

У процесі подальшого дослідження потрібно з'ясувати вплив видобутку солі на активізацію торгових операцій всередині повіту та вплив соледобування на традиційний для повітових поселень риболовецький промисел.

#### REFERENCES

- Bliokh, I.S.** (1882). *Finansy Rossii XIX stoletia* [Russian finances of the XIX century]. Vol. IV. Tipografiia M.M. Stasiulevich, Sankt-Peterburg [in Russian].
- Bogachev, V.** (1883). Tuzlovskii i Kuialnitskii soliane promysly. [Tuzla and Kuialnik salt mines]. *Gornyi zhurnal*, 3, 387-399 [in Russian].
- Boiko, V.** (2010). Soliani promysly na Pivdni ta Pivdenomu Skhodi Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Salt mines in South and South-East of Ukraine in the second half of XIX – early of XIX centuries]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Series 6: Istorychni nauky. Vol. 6. Pp. 72-80 [in Ukrainian].
- Burkser, E.** (1928). *Soloni ozera ta lymany Ukrainy (hidrokhimichni narys)* [Salt lakes and firths of Ukraine (hydrochemical discourse)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Dolinskii, L.** (1888). Statisticheskie svedeniia za 1886 i 1887 gg. po Yugo-Zapadnomu gornomu okragu [Statistic data of the years 1886 and 1887 in South-Western mountain district]. *Gornyi zhurnal*, 12, 378-420 [in Russian].
- Goncharuk, T.** (2013). Chumatskyi promysel i Odesa (za materialamy hazety «Odesskii vestnik» kintsia 1850-kh – seredyiny 1860-kh rr.) [Chumack's trade and Odesa (according to the materials of newspaper «Odessa bulletin» of the late 1850's until the middle of the 1860's)]. *Chornomorska mynushyna*, 8, 41-59 [in Ukrainian].
- Kavelin, K.** (1873). Kuialnitsko-Khadzhibeiskii solianoii promysel [Kuyalnik-Khadzhibei salt mine]. *Yuridicheskii vestnik*, 10-11, 1-17 [in Russian].
- Kovalskii, F.I.** (1983). *Sol zhyzni* [Salt of life]. Moskva [in Russian].
- Kuntsevich, F.P.** (1971). Z istorii solianykh syndykativ Krymu i Donbasu [From the history of salt syndicates of Crimea and Donbas]. *Pytannia istorii narodiv SRSR*, 11, 119-124 [in Ukrainian].
- Pershke, L.** (1880). Soliane ozera severnogo prybrezhia Chernogo moria i osnovaniia dlia ratsionalnoi ikh razrabotki [Salt lakes of the northern coast of the Black Sea and the basis for their rational development]. *Gornyi zhurnal*, 3, 293-333 [in Russian].
- Skalkovskii, A.A.** (1853). *Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiiskogo kraia* [Experience in the statistical description of the Novorossiisk Territory]. Part 2: Economic statistics of the Novorossiisk Territory. Odessa: L. Nitche [in Russian].
- Zabudkova, O.A.** (2014). Problema monopolizatsii solianoii promyslovosti pivenno-skhidnoi Ukrainy ta Krymu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The problem of monopolization of the salt industry of South-Eastern Ukraine and Crimea in the late XIX – early XX centuries]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 3-4, 53-61 [in Ukrainian].

#### **Viktor Drobnii**

(V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: drobnui@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3322-3564>

#### **Salt-Work Facilities in Odesa County of Kherson Province in 19<sup>th</sup> – early 20<sup>th</sup> Century**

Based on statistical material and analysis of the Russian Empire legislation, the process of formation and development of salt-work facilities at the saline estuaries of Odesa county is highlighted, and the specifics of economic changes in the life of the county and its inhabitants as the result of their exploitation is shown in the paper.

Changes that the county's salt extraction had undergone in the context of the transformation of the imperial legislation concerning the salt production on its territory are considered.

Works of scholars devoted to the studied issue are analyzed, and an attempt is made to shed light on new facts of the history of Odesa county estuaries through the analysis of the historical development of the salt-work facilities that existed at them. The specific features of each of the studied salt-works development are analyzed in the paper. The specifics of the social and economic impact of salt-work facilities on the development of neighboring settlements and the formation of industrial and infrastructural spheres are studied.

The process of transition from the collection of self-settling salt, which independently settled on the banks of estuaries, to the formation of sedimentation basins system to regulate the process of salt settling, is highlighted. Particular attention is paid to the role of the legal collision that arose during the land surveying of the county lands and allowed landlady Luzanova to start collecting salt in the 20s of the 19<sup>th</sup> century, and after the final solving the issue, to start, regulated by the government, collecting of salt by landlords on their own lands, which included estuaries within the boundaries of the county.

The development of the self-settling salt basins system at Kuialnyk estuary and their gradual shift to the southern part of the reservoir are highlighted. Level of introduction of new technologies and the specifics of the organization of Kuialnyk-Khadzhybei and Tuzla salt-work facilities are analyzed. The difference in the organization of the brine flow to the sedimentary basins and the specifics of working with it, as well as the specifics of technical support of salt-work facilities, are shown.

Attention is focused on the interest of big capitals in the development of salt-work facilities on the example of Brodskyi family merchants and the development of Tuzla drought. The peculiarities of the work process and the wages at the salt-work facilities in the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century are analyzed. Positive and negative sides of active exploitation of salt-work facilities in the county are identified, and the impact of owners and tenants of salt-work facilities on the infrastructure of some settlements in the county is outlined.

**Keywords:** salt-work facilities, Odesa county, salt, Kuialnyk-Khadzhybei salt-work facilities, Tuzla salt-work facilities

*Надійшла до редакції / Received: 25.11.2021*

*Схвалено до друку / Accepted: 20.12.2021*